

ספרים

היוצאים לאור

על-ידי

חברת מקיצי נרדמים

תשע"ט

שנת קנ"ז לייסוד החברה ושנת פ"ו להעברתה לא"י

ראשי החברה

הוועד הפועל בישראל

חגי בן-שמאי
יושב ראש

משה אידל
שולמית אליצור
אברהם גרוסמן
יעקב זוסמן
אהרן ממן
מרדכי עקיבא פרידמן
קטרינה ריגו

שמחה עמנואל
מזכיר כבוד

חברי כבוד

חיים סולוביצ'יק, ניו-יורק	שמואל אשכנזי, ירושלים
שמואל סירא, פריז	מלאכי בית אריה, ירושלים
יוסף ינון (פנטון), פריז	אהרן דותן, תל-אביב
א' דב פרידברג, טורונטו	נחמן דנציג, ניו-יורק
שלמה קלמן רייף, קיימברידג'	חזה טורניאנסקי, ירושלים
בנימין ריצ'לר, ירושלים	מנחם כהנא, ירושלים
ראובן שמחה שטיינר, ניו-יורק	שניאור זלמן ליימן, ניו-יורק
מנחם חיים שמלצר, ניו-יורק	

מגנזי אירופה

כרך שני

מגנזי אירופה

כרך שני

ההדיר והוסיף מבואות

שמחה עמנואל

הוצאת מקיצי נרדמים

ירושלים תשע"ט

ספר זה יוצא לאור בסיוע

הקרן הלאומית למדע

משרד התרבות והספורט: מנהל תרבות, המחלקה למוסדות מחקר ומורשת

הקתדרה לקודיקולוגיה ופליאוגרפיה על שם לודוויג יסלזון, האוניברסיטה העברית

הקרן על שם פולה ודוד בן-גוריון למדעי היהדות מיסודה של משפחת פדרמן,
המכון למדעי היהדות ע"ש ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל, האוניברסיטה העברית בירושלים

הפצה: הוצאת מאגנס, 02-6586659

sales.israel@magnespress.co.il

ISBN 978-965-462-020-8

©

כל הזכויות שמורות לחברת מקיצי נרדמים

סדר: אירית נחום iritnahum1@gmail.com

נדפס בישראל, תשע"ט

דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

לילדינו היקרים

שלמה ורחלי

דוד ונעה

תרצה ושאול

ישי וחייה

חגי ושירה

יהודה ורבקה

'האומן שעושה מלאכתו באומנות,

מלאכתו משעשעתו כשרואה שמלאכתו עולה בידו ומצלחת'

(פירוש ר' יוסף קרא לספר משלי; נדפס להלן, עמ' 190-191)

תוכן העניינים

13	פתיחה
14	הסימנים המשמשים במהדורה
	פרק ראשון: שרידים מתורת ארץ ישראל
15	מבוא
15	א. פתיחה
16	ב. הקטעים ומוצאם
18	ג. הפרדת הקטעים
21	ד. סיכום השרידים שנתרו
23	ה. זמנו ומקומו של כתב היד
24	ו. תוכנו של כתב היד
24	1. 'מעין שאילות'
	(א) פתיחה 24 (ב) מבנה השאילתא 26 (ג) הזיקה לספר שאילות דרב אחאי 28 (ד) שימוש של 'מעין שאילות' במשנה 32 (ה) שימוש של 'מעין שאילות' בתלמוד הירושלמי 34 (ו) שימוש של 'מעין שאילות' בתלמוד הבבלי 38
52	2. המעשים לבני ארץ ישראל
54	3. מסכת גיהנם
60	ז. השפעתו של החיבור שבקטעי גראץ
60	1. חכמי איטליה במאה השלוש עשרה
62	2. ספר 'בשר על גבי גחלים'
66	3. השפעתו האפשרית של החיבור על חכמי אשכנז
69	ח. סיום
69	1. סיכום הנתונים שעלו בסעיפים הקודמים
71	2. חיבורים נוספים בסגנון ספר שאילות דרב אחאי
73	3. זמנו של 'מעין שאילות'
74	4. ארץ ישראל במאות התשיעית והעשירית
75	5. ארץ ישראל – דרום איטליה – אשכנז
78	ט. נספח – חוות דעת פליאוגרפית של ד"ר עדנה אנגל

82	המהדורה: 'מעין שאילות', מסכת גיהנם והמעשים לבני ארץ ישראל
82	א. 'מעין שאילות'
113	ב. מסכת גיהנם
117	ג. 'מעין שאילות' (המשך)
145	ד. המעשים לבני ארץ ישראל

פרק שני: מעין ספר המקצועות למסכת בבא מציעא

149	מבוא
149	א. ספר המקצועות
150	ב. דף חדש מגניזת אירופה
152	ג. גילוי של הדף החדש
155	המהדורה

פרק שלישי: פירוש ר' יוסף קרא לספר משלי

161	מבוא
161	א. תיאור הקטעים
164	ב. זהותו של המפרש
164	1. עדויות חיצוניות על זהותו של המפרש
167	2. ראיות פנימיות לזהותו של המפרש
170	ג. דרכו של המפרש
170	1. אמונות ודעות
171	2. בין פירוש המקרא לפירוש הפיוט
175	נספח: לעזים בפירוש ר' יוסף קרא למשלי, מאת פרופ' סיריל אסלנוב
180	המהדורה: פירוש ר' יוסף קרא למשלי א-ד, ח-יא, טז-יט

פרק רביעי: פירוש ר' יהודה בן נתן (ריב"ן) למסכת יבמות

206	מבוא
206	א. פרסומים קודמים של פירוש ריב"ן למסכת יבמות
208	ב. ציטוטים בספרות הראשונים
209	ג. אחד עשר דפים מפירוש ריב"ן למסכת יבמות בגניזת אירופה
215	ד. טיבם של השרידים מפירוש ריב"ן בגניזת אירופה
218	ה. המפרש ודרכו
221	המהדורה: פירוש ריב"ן למסכת יבמות סה-סז, קטו-קטז, קיח-קיט, קכא-קכב

	פרק חמישי: תוספות שאנץ למסכת בבא בתרא
244	מבוא
247	המהדורה: תוספות שאנץ למסכת בבא בתרא מז ע"ב-מז ע"ב
	פרק שישי: השלמה לפירוש הפיוטים בספר ערוגת הבשם
252	מבוא
257	המהדורה
	פרק שביעי: מעין ספר האסופות: הלכות פסח והלכות איסור והיתר
259	מבוא
259	א. הקטע וטיבו
260	ב. זיקתו של החיבור לספר האסופות
262	ג. חכמי פאזיה
264	המהדורה
	פרק שמיני: תוספות ר' פרץ מקורביל למסכת זבחים
271	מבוא
271	א. קובצי תוספות למסכת זבחים
274	ב. תוספות למסכת זבחים בגניזת אירופה
278	המהדורה: תוספות ר' פרץ מקורביל למסכת זבחים ט ע"ב-י ע"ב
	פרק תשיעי: מרדכי הגדול למסכתות ברכות, שבת ובבא קמא
285	מבוא
285	א. כתב יד אוקספורד וכתב יד ניו יורק
289	ב. הקטעים בגניזת אירופה
291	ג. היחס בין כ"י אוקספורד וקטעי הכריכות
296	ד. הנוסח המקורי של מרדכי הגדול שבקטעי הכריכות
299	ה. מקורותיו של ספר מרדכי הגדול
304	ו. שימושם של חכמי המאות החמש עשרה והשש עשרה בספר מרדכי הגדול
314	ז. ציטוטים לפי סימנים
318	ח. סיכום
321	המהדורה
321	א. מרדכי הגדול, מסכת ברכות, פרק תשיעי
326	ב. מרדכי הגדול, מסכת שבת, פרקים ראשון ושני
346	ג. מרדכי הגדול, מסכת בבא קמא, פרקים תשיעי ועשירי

355	נספחים
355	נספח א: פסק של חכמי נרבונה על מוסר ממון חבירו
358	נספח ב: האם ר' מרדכי בן הלל היה כוהן?
361	פרק עשירי: הוספות ותיקונים לכרך א

ביבליוגרפיה ומפתחות

371	קיצורים ביבליוגרפיים
392	מפתח כתבי היד
396	מפתח אישים
399	מפתח מקומות
400	מפתח עניינים
403	מפתח מקורות
403	א. ספרות חז"ל
406	ב. ספרות הגאונים (מקורות נבחרים)
406	ג. ספרות הראשונים (מקורות נבחרים)

פתיחה

כך זה, כקודמו, בא לגאול קטעים מחיבורים עבריים חשובים שמסתתרים ב'גניזת אירופה'. ב'גניזה' זו, שפזורה במאות ספריות וארכיונים ברחבי אירופה כולה, ואף מחוצה לה, נחשפים אלפי דפים מכתבי יד עבריים, ששימשו בשלהי ימי הביניים ובראשית העת החדשה לכריכת ספרים ולעטיפת מסמכים ארכיוניים. בכרך הראשון שבסדרה זו פרסמתי אחד עשר חיבורים חדשים מ'גניזת אירופה' והקדמתי להם מבוא רחב על טיבה של 'גניזה' זו. בכרך הנוכחי מתפרסמים תשעה חיבורים נוספים.

החיבורים המתפרסמים כאן באים ממגוון תחומים: פרשנות המקרא, פרשנות התלמוד, ספרות ההלכה ופרשנות הפיוט. חיבורים אלו מובאים בכרך הנוכחי בסדר כרונולוגי, למן הקדום שבהם ועד למאוחר. החשוב שבחיבורים, והוא גם החיבור שחשיפתו דרשה מאמצים רבים יותר מכל האחרים, הוא זה שבפרק הראשון של הספר. חיבור זה נכתב – כך מבקש אני לטעון – בארץ ישראל במאה התשיעית או העשירית לערך. הוא חושף מידע רב ערך על תולדות ההלכה בארץ ישראל באותם ימים, ואף מלמד רבות על גלגוליה של תורת ארץ ישראל לאדמת אירופה. חיבור זה דורש עוד לימוד רב, ואני מקווה שיבואו אחרים ויוסיפו על דבריי.

הקטעים הנדפסים כאן נקבצו מאוצרותיהם של ארבעה עשר ארכיונים וספריות, ותודתי העמוקה נתונה למנהליהם ולעובדיהם של המוסדות הללו, שעשו מאמצים רבים כדי לסייע למחקרי. מוסדות אלו פוזרים ברחבי אירופה כולה, והם משקפים יפה את פיזור של גניזת אירופה. שיש מהם מצויים באוסטריה (גראץ, ספריית האוניברסיטה; גראץ, ספריית המנזר הפרנציסקני; וילהרינג, ארכיון המנזר הציסטריאני; וינה, הספרייה הלאומית; וינה, ספריית המנזר הדומיניקני; מריה זאל, ספריית המנזר – אוסף השמור כיום בארכיון הבישופות בקלנגפורט); שלושה באיטליה (בולוניה, ספריית האוניברסיטה; בולוניה, ספריית המוזאון העירוני למוזיקה; פאווה, ארכיון המדינה); שניים בגרמניה (מיינץ, הספרייה הכנסייתית על שם מרטינוס; מינכן, ספריית המדינה); אחד בהונגריה (שופרון, הארכיון הלאומי); אחד בספרד (גירונה, הארכיון ההיסטורי); ואחד בצ'כיה (הספרייה הלאומית בפראג).

שניים מפרקי הספר כבר הדפסתי בעבר, ותודתי למוציאים לאור על הסכמתם לפרסום החוזר בכרך זה. הפרק השני, שנכתב יחד עם פרופ' אנדראס לנרד, נדפס לראשונה בכתב העת גזי קדם, יג (תשע"ז), ותודתי לו על הסכמתו להכללת פרק זה בכרך הנוכחי. הפרק השישי נדפס לראשונה בכתב העת קבץ על יד, כרך כה (תשע"ז).

ידידים רבים סייעו בידי במהלך כתיבת הספר, ורבים מהם הזכרתי בפרקים שלהלן. תודתי הלבבית גם לד"ר שרה כהן, שהתקינה את הספר לדפוס; לאירית

נחום, שסידרה את הספר בטוב טעם ובסבלנות רבה; ולידידי יחזקאל חובב, שתרם מניסיונו העשיר בהבאת ספרים לדפוס. ראשי חברת מקיצי נרדמים בעבר ובהווה, פרופ' שולמית אליצור ופרופ' חגי בן-שמאי, ועמם גם יצחק (צ'יקו) גילה, ליוו את עבודתי מראשיתה ועד סופה ותרומתם לא תסולא בפז.

התמונה שעל עטיפת הספר מתפרסמת באדיבותו של Don Marco Visconti, מנהל ספריית הסמינר הבישופי באלסנדריה, איטליה. תודתי גם לידידי ד"ר מנחם כ"ץ, הרב יהודה לייביש ווייס ופרופ' מאורו פיראני, שסייעו בידי להשיג תמונה זו.

הסימנים המשמשים במהדורה

השלמות של פגמים בכתב היד	[]
השלמות של מילים שהיו בדפים הקודמים או הבאים	[[]]
הגהות מסברה של טעויות בכתב היד	{ }
תיקונים והערות שוליים שנוספו בכתב היד	{{ }}
אותיות או מילים שנמחקו על ידי הסופר	(אא)
אותיות או מילים שיש למוחקן	()
הערות טכניות של המהדיר	< >
אות שקריאתה אינה ודאית	§
נקודת התפר בין שני חלקים של דף אחד	/
מילוי שורה (בדרך כלל לא העתקתי את מילויי השורה, אלא אם כן תחילת השורה הסמוכה חסרה)	*
חסרון של דף (או יותר)	- - - -